

Kálnási Árpád: Debreceni cívis szótár. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 83. sz. Debrecen, 2005. 830 lap.

Amikor a debreceni egyetem 1931-ben a Pápay József halálával megürült magyar és finn-ugor nyelvészeti katedrára Csűry Bálintnak, a kolozsvári Református Kollégium tanárának meghívását javasolja, sokoldalú tudományos tevékenysége mellett kiemeli népnyelvi gyűjtő és feldolgozó eredményeit, illetőleg utódnevelő pedagógiai alkatát: „Eddigi tanári működése és sikerei azt mutatják, hogy a legérdemesebb pedagógusok közé tartozik, aki az elvontabb tudományok iránt is fel tudja kelteni az érdeklődést, így a tudományos succrescentiát »utánpótlást« biztosítani tudja” (a kari irattár alapján idézi: Kálnási Árpád: Fejezetek a Csűry-iskola történetéből. Db., 1998. 6). Az 1932 őszén munkába álló új professzor még javában szerkeszti a magával hozott Szamosháti szótár kéziratát, de annak megjelenésekor (1935–36) már megfogant tervei közt egy hasonló, de mégis új, teljes regionális városi népnyelvi szótár eszméje. Ez kapja aztán a debreceni *civis szótár* nevet.

A tanszék mellett létrehozott Népnyelvkutató Intézet tervei közt erről így ír: „Végül harmadik feladatkörünk a debreceni eredeti cívisnyelv szókincsének szótári feldolgozása. Ezzel oly célt tűztünk magunk elé, mely a magyar nyelvjárásbúvárlatban egészen új. Kétségtelen ugyanis, hogy Debrecen, ez az ősi cívisváros és réges-régi művelődési gócpont a vele kapcsolatban álló területek népnyelvére, a népi kultúrájára rendkívül sokoldalú hatást gyakorolt. E hatás mérvére nézve csak föltevéseink lehetnek. Ha azonban a kezünkben volna ilyen debreceni szótár, akkor ez a hatás megfogható és fölmérhető lenne, akkor például a szamosháti szókincsre nézve már lehetne összehasonlításokat tenni” (MNny. I: 5).

A Csúry Bálint körül kialakult népryelvkutató iskoláról szóló értékelésekre itt nem térhetünk ki részleteiben: megtalálhatja az érdeklődő Kálnási Árpád imént idézett kötetében. Legfontosabbak természetesen azok az írások, amelyek maguktól a tanítványoktól, Bakó Elemér, Balassa Iván, Imre Samu, Végh József tollából erednek, meg azok, amelyek a közvetlen együttműködőktől, Bárczi Gézától, Szabó T. Attilától származnak.

A civis szótár eredeti koncepciója így foglalható össze. A Szamosháti szótárhoz hasonlóan teljes mélységű regionális szótár, amely tehát nemcsak a helyi tájszótakat tartalmazza, hanem minden helyben használt köznyelvi kifejezést is. A szinkron adatok közt szerepeljenek a helyi népi és kismesterségek munkamenetét és műszókincsét tartalmazó elemek is. A tárgyi kultúra mellett a szellemi műveltség, a folklór és hitvilág vallásos vonatkozásai sem hiányozhatnak. Térjen ki az adatgyűjtés a régi levéltári adatokra is: a városi levéltár és a Déri Múzeum iratanyagából meríthető helyi vonatkozású nyelvi adatokra. Tartsa számon a szótár a szólásokat, közmondásokat, néprajzi vonatkozásokat, a teljes népelet fogalomkincsét stb.

Az elképzelés – látni valóan – maximalista. A régi levéltári adatok helyhez, helyi személyekhez köthetősége bizonytalan, utólag nézve nem vált be Bálint Sándor Szegedi szótárában sem. Nem kevés gondot okoz a kismesterségek szóanyagának nyelvjárási megítélése sem. Frecskai Mesterségek szótára óta tudjuk, hogy ezek nem helyben született foglalkozások, szókézsletük nem okvetlenül helyi jellegű, inkább csak alakjuk veszi fel a lokális formát. És vajon egy Debrecen méretű város közönsége milyen mértékben ismeri a tímárok, szíjgyártók, szappankészítők, cseréppipagyártók, gyertyamártók, könyvkötők, fazekasok munkameneteinek, eszközeinek nevét? Tekinthejtük-e ezeket a helyi nyelvjárási elemeinek? A hagyományos paraszti gazdálkodás és életvitel elemei nem vitások: a földművelés, állattartás, halászat, erdőművelés, táplálkozás, öltözködés, folklór nem vitás. A civis szótár előmunkálatai közül az egyik legkitűnőbb éppen Balassa Iváné: A debreceni civis földművelésének munkamenete és műszókincse (Debrecen, 1940). Ugyanakkor a magam tapasztalatából tudom, hogy amikor a Szamosháton fekvő szülőfalum népi kendermunkájának teljes mélységű anyagát összegyűjtöttem, több száz olyan szót, kifejezést találtam, amely a szintén teljes mélységű Szamosháti szótárból hiányzott (vö. MNyj. V. [1959] 102–26). Úgy látom, ezekre a kérdésekre a legújabb dialektológia sem ad kielégítő eligazítást (vö. Hegedűs Attila: A nyelvjárási szókézslet és vizsgálata. In: Kiss Jenő szerk. Magyar dialektológia. Bp., 2001., 390–1).

Csúry korai halála (1941) meg a kutatókat szétszóró háború nemcsak a gyűjtéseket szakította meg, hanem a koncepció kiérlelésére sem hagyott időt. Az iskola sorsáról az új professzor, Bárczi Géza évtizedekkel később, 1973-ban, debreceni díszdoktorrá avatásakor így nyilatkozott: „... úgy éreztem, hogy kötelességem a debreceni hagyományokra beilleszkedni. Tehát »rámentem« a dialektológiára is, és [...] igyekeztem a lehetőség szerint tovább folytatni Csúrynek a gyűjtő és feldolgozó munkáját, ugye, úgyhogy az én itteni professzorságom alatt a kiadványaink között továbbra is jelentek meg a Csúry szellemében készült ilyen népryelvi gyűjtések és feldolgozások. Sőt, hát itt indult meg voltaképpen az új magyar tájszótár. Azt én harcoltam ki Pesten, hogy ez meglegyen...” E szavakat igazolják a Magyar Népryelv 1940–49 közti kötetei. De – mint látható – Bárczi figyelme a civis szótárról már átbillen az országos gyűjtésű új magyar tájszótár kérdéseire; majd a fővárosba kerülve a nagy tervmunkák, az országos nyelvatlasz, az értelmező szótár és más feladatok kötik le energiáit.

A civis szótár egykori tervének hosszú „kómája” e sorok íróját is önvizsgálatra készíteti, hiszen Papp István (1952–72) után tanszékezetői felelősség terhelte (1972–92). Az okok közt szerepelt a 6–8 fős tanszék rendkívüli leterheltsége: ennyi oktatóval kellett ellátni a leíró és történeti nyelvészet valamennyi diszciplináját (a két budapesti tanszék oktatói létszáma ugyanekkor 40 fő-lött volt). Papp István nagy súlyt helyezett a finn kapcsolatokra: szinte minden beosztottja sok évet töltött kint magyar lektorként, a többiekre hagyva itthoni oktatói feladatukat. Lényeges volt az is, hogy az oktatók előmeneteléhez szigorú tudományos előírások feltétele kötődött: fokozatszerző monográfiák kényszere érvényesült, amelyek elhúzódása állásvesztéssel fenyegetett. Hogyan lehetett

volna bárkit is arra kötelezni, hogy levéltári gyűjtésekkel, magnetofonos terepmunkával, élőnyelvi szógyűjtéssel járuljon hozzá a cívis szótár adattárához?

Pedig az egykori Csűry-tanítványok újra meg újra fejére olvasták a debrecenieknek a mulasztást. Imre Samu például 1986-ban, az általam szervezett Csűry-centenáriumon ezt mondta: „... a debreceni egyetem magyar nyelvészei egy dologban adósa Csűry Bálintnak. Nem egészen érthető ugyanis számomra, hogy Csűry Bálint egyik szép terve, az általa megindított és bizonyos részeredményeket már az ő életében elért cíviszótár lényegében fiaszkóval végződött. De talán nem volna még késő, ha nem is egy teljes cíviszótár, de legalább egy debreceni tájszótár összeállításához hozzálátni” (MNy. LXXXIII. [1987] 140).

Imre Samunak a fenti, koncepciómódosításra is utaló szavainak hatására ébredt fel bennünk a szótár reanimációjának gondolata. Imre Samu a jelzett helyen azt is elmondja, hogy ha már a teljes regionális szótárakra nem is nagyon lehet számítani, hiszen ezek anyagának összegyűjtéséhez évtizedes helyszíni gyűjtés szükséges, hogyan lehet mégis a legfontosabb tájnyelvi szóanyagot megmenteni a felgyorsuló feledéstől. Csűry koncepcióját egyébként – nem sokkal Imre Samu után, 1988-ban – Balassa Iván is bírálta: „Ma azonban visszatekintve a vállalkozásra, úgy látom, hogy e nagy munka elvi kérdései, különösen történeti anyaggal tervezett kiszélesítése, nem nyugodott eléggé kidolgozott alapon, idő pedig – Csűry korai halála miatt – nem volt arra, hogy a kérdések tisztázódjanak” (A Múlt Magyar Tudósai – Csűry Bálint. Bp., 1988. 158–9).

A koncepciómódosítás lehetőségének és körvonalainak kirajzolódása után még évek teltek el a munka valóságos újraindulásáig. Ez végül is akkor következett be, amikor Bakó Elemér, Csűry egykori tanársegédje, a washingtoni Kongresszusi Könyvtár nyugalmazott munkatársa 1993-ban hazalátogatva felkereste tanszékünket, és alapítványt hozott létre „Bakó Magyar Népi Nyelvi Szótár Alapítvány” névvel. A munka elindítása így sem volt egyszerű. A továbbra is kis létszámú tanszéken már két jelentős „kollektív” munka is folyt: egyrészt a régi magyar nyelvemlékek számítógépes feldolgozása Jakab László vezetésével, másrészt leíró és történeti helynévgyűjtés és feldolgozás többek részvételével. Végül is a téma gazdájává – némi tanszékvezetői meggyőzés árán – Kálnási Árpád kandidátust, tanszékünk docensét sikerült megnyerni.

Kálnási Árpád a mai magyar nyelvészet egyik legjobb terepmunkása. Korábbi helynévkutatásai során Szatmár megye négy járásában, több mint 100 településen gyűjtött helyneveket, s ezeket négy kötetben, több mint 2000 oldalon publikálta. Magnetofonról két kötetnyi nyelvjárási szöveget jegyzett le és adott ki (Népi beszélgetések Szatmárból. Db., 1995., Cívis beszélgetések Debrecenből. Db., 1999). Rutinjánál csak szorgalma és kitartása nagyobb. Kapcsolatteremtő képessége kitűnő, adatközlőivel a tisztelet és emberség hangján beszél, empátiája feloldja a helyzeti feszültséget. A feladatra való alkalmassága vitathatatlan.

A cívis szótár új koncepciója – mint a fentiekből is következik – már nem esik egybe az eredetivel. Kálnási Árpád sokat felhasznál ugyan a Csűry-tanítványok és mások gyűjtéseiből, de a történeti, levéltári forrásokra nem terjeszti ki a válogatást. Nem mond le a kismesterségek szaknyelvi kifejezéseiről, bár tudja, hogy ezek szociális érvényessége nem egyformán széleskörű. A ma már sokszor kihalófélben levő foglalkozások szakszavai őrizhetnek kiháló helyi kifejezéseket. Egyetemi hallgatóival számos kismesterség szóanyagát dolgoztatta fel: közülük félszázat névvel és címmel is megemlíti a szótár előszavában. Ez is lehet az oka annak, hogy a szótár ilyen hatalmas terjedelműre dagadt: egy Debrecen méretű város kismesterségeinek skálája nem mérhető egy faluéhoz, ahol a kemermunka mellett régen is csak a kádár, a kovács, a kerékgyártó mestersége volt úgy-ahogy ismert. A köznyelvi szavakat, jelentéseket természetesen nem veszi fel, hiszen nem teljességre törekvő regionális szótárt, hanem helyi tájszótárt ír. Ugyanakkor nem egészen követi Imre Samut, aki fent idézett előadásában csak a legkisebb számra korlátozná az alak szerinti tájszavak felvételét az efféle szótárakba. Kálnási úgy érvel, hogy egy általános tájszótár kereteit bizonyára szétfeszítené, ha a különböző vidékekről sorozatban közölné a különböző alakváltozatokat, de egy település nyelvjárási hangzását nem árt gazdagabb alak szerinti szóanyaggal érzékeltetni. „Így szó-

tárunkban sok olyan alaki tájszó található, amelyek a debreceni nyelvjárás egyik jellemzőjének, az *í*-zésnek az eseteit mutatják: *ebíd, níz, szíp* stb. Általában csak az alapszót vesszük fel címszónak, a származékait nem” (13). Bár ez a felfogás szintén terjedelmövelő, bizonyára hasznára válik az *í*-ző tőszók vizsgálóinak.

Szólni kell a szótár fonetikai átírásáról, annál is inkább, mert – szerintünk helyesen – az egyes szavak jelentését igen gyakran szemlélteti példamondatokkal. Feltűnhet az olvasónak, hogy egy-egy nyelvjárási jelenség jelölése nem mindig „következetes”: például a szótagzáró *l, r, j* nyújtó hatása vagy a diftongálás, amiről úgy tudjuk, erős jellemzői a helyi tájnyelvnek. Kálnási Árpád „hallja” a nyelvjárást, erről szöveggyűjteményei meggyőzhetik az olvasót. Itt egészen másról van szó. Például arról, hogy a korábbi feljegyzésekből és/vagy kiadványokból átemelt kifejezések átírása lehetetlen lett volna. Másrészt a mai nagyváros eredetileg nyelvjárási beszélőinek nyelvjárási hagyományörző hitelessége már olyan sok köznyelvis hatásnak van kitéve, és nemcsak a rádió, televízió, hanem a szomszédok, az utcai beszélgetések révén is, hogy ha lett volna is valaha érintetlen nyelvjárási hangzás, az ma már következtelennek ható változatok megjelenésével színezett. Ma már inkább a teljes következetesség lenne gyanús. Közismert, hogy még Csúry Bálint kiváló szamosháti feljegyzéseinek egységesítő átírását is sematizmusnak ítéli a mai, nyelvlatas-tapasztalatokon okult nyelvészeti tapasztalat.

A szócikkekben a példamondatok mellett gazdagon sorjáznak az oda vonatkozó szólások, közmondások, néprajzi megjegyzések is. Ez Kálnási Árpád komplex gyűjtési módszerének eredménye. Erről az előszóban így ír: „Az egyes témákra vonatkozó szó- és szöveggyűjtések mellett a teljesség elősegítése érdekében már meglévő szótárak, egyéb közlemények kikérdezésével végeztük az adatbázis bővítést. Elsőnek a Szamosháti szótár tájszóanyagát kérdeztem ki. Ennek a munkának fő adatközlője Ménes Andrásné Nagy Katalin volt. Rendszeres beszélgetéseink eredményeképpen összesen 63 és fél kazettára sikerült felvenni a szótár debreceni változatát. Mivel a kazetták néhány perccel hosszabbak, mint a rájuk írt időtartam, a gyűjtött anyag kb. 95 órányi lehet. Munkamódszerünk a következő volt: felolvastam a SzamSz. megfelelő címszavát, adatközlőm, ha ismerte, erre válaszul kiejtette a szót. Utána kértem, hogy alkosson vele mondatot, és ha eszébe jut a szóval kapcsolatban valamiféle szokás, hagyomány, mondás stb., amelyeket gyerekkorában hallott, akkor azokat is mesélje el” (16). Látni való, hogy itt a gyűjtésnek egy egészen speciális módszeréről van szó. Penavin Olgától, Csúry egyik jeles tanítványától tudjuk, hogy szlavóniai szótárának gyűjtésekor egyik adatközlőjét beköltöztette magához újvidéki lakásába, és kikérdezte tőle a Szamosháti szótár címszóanyagát. Itt ennek az eljárásnak finomított formájáról van szó. Kétségtelen, hogy ez az aktív gyűjtési módszer egy változata, amelyet a szakirodalom nem egyöntetűen ítél meg (vö. Balogh Lajos: A nyelvjárási anyaggyűjtés. In: Kiss Jenő szerk. Magyar dialektológia. Bp., 2001. 163–4). Kálnási tudatában van a kockázatnak, nem véletlen, hogy csak egyetlen, kiemelten alkalmas adatközlőjével dolgozott ilyen módon.

A civis szótár tartalmi értékeiről nehéz röviden szólni. Magáról a címbeli *civis* szóról és családjáról az előszóban részletes történeti eligazítást kapunk. Balogh István, jeles debreceni történész, illetőleg Szabó T. Attila nyomán rámutat, hogy a szó eredetileg nemcsak a debreceni, hanem a nagyobb alföldi és erdélyi városok gazdag polgárparasztaikat is jelölte (7). Debrecenben a közfelfogás kiterjesztette a szó értelmét a gazdag kézműipar és kereskedelem művelőire, sőt a szegényebb rétegekre is. Ez lehet az oka, hogy a szó mára egyre inkább a debreceni polgár képzetét kelti fel országsszerte. (A Debreceni Kollégium diákjai a 18. században megalkották a szó tréfás *cíva* változatát is, a polgárnő megnevezésére.). Manapság a *civis* szónak valóságos divatja van Debrecenben. A helyi telefonkönyv és a cégkatalógusok tucatnyi vállalkozás, intézmény nevében mutatják a loálpatrióta tendenciát. Természetesen utca is viseli névként a szót.

Mint más tájszótárak, természetesen a civis szótár is gazdag lelőhelye archaikus, a köznyelvben már nem élő kifejezéseknek. Debrecen egyik külterületi lakott helyének a neve például az, hogy *Szikigyakor*. A szótár számon tartja a *gyakor* melléknevet is ’Sűrű, bokros (erdő)’ jelen-

tésben. Ez a jelentés hiányzik értelmező szótárainkból, pedig a szótó több mint húsz származékban szerepel. – Érdekes a *mélás*, *méláskodik*, *mélázik* 'tréfás, mókás', illetőleg 'tréfál, mókázik, bolondozik' jelentésben. Erről legtöbbszörnek Csokonai *Méla Tempefője* jut eszünkbe, de a jelentéssel mintha lenne némi gond: az ÉrtSz. a szótlan merengés fogalmát írja le velük, nem a vidám tréfálkozást. Igaz, adatait irodalmi jellegűnek minősíti, népnyelvi meglétére nem utal. (Jó lenne tudni, mire gondolt Karinthy, amikor a frappáns „Él a *méla* Béla” sort kiötlötte). – Klasszikus archaizmus az is, amikor rábukkanunk a *mondvacsínált* melléknévre, amely nem a köznyelvi 'mesterkelt, kiagyalt' értelemben szerepel, hanem az eredetiben: 'megrendelésre készült (lábbeli)', amikor tehát a megrendelő megmondta a csizmadiának, milyen legyen a lábbeli. Hasonló régies hagyományörző jelentésű szóval a szótár minden oldalán találkozhatunk. Találomra felítve például a 608. oldalt, ezeket tudnám figyelmébe ajánlani az olvasónak:

moháré: *moháré palást* – papi palást; selyemfajta. (Világos, hogy itt a *moaré* jövevényszó magánhangzó-torlódásának vidékünkre jellemző feloldásmódja jelenik meg a kiejtésben.)

mohog: ficáncol, vergődik, élénken mozog – hal. (A szó a köznyelvben inkább hangutánzó-ként él; kérdés, van-e kapcsolat.)

mohondófi: tanulatlan, egyszerű. (Összefügg a mohóval?)

mohos: 1. falánk, mohó. 2. kapzsi, telhetetlen. 3. féktelen, szilaj (ló). 4. hirtelenkedő, hebe-hurgya (ember). (Egy mai, nem debreceni ember számára szinte teljesen ismeretlen jelentések.)

moncsol: kézzel nyomkod, dörzsöl; *moncsolt bolha*: kézzel megdörzsölt bolha.

mondvacsínált: megrendelésre, méretre készült (lábbeli).

mont: 1. fa fűrésze alkalmával keletkezett forgács. 2. *montya*: pörkölt, sült hús sűrű szaftja, illetőleg zsírja. (A régi nyelvben: *törköly*, *maradék*, *törmelék*; megvan a románban is, nem tudni, melyik nyelv vette a másiktól.)

monencijó: komenció. (Érdekes hangtani alakulás!)

monyos föld: a szántóföld alsó, szántatlan rétege. (?)

monyasvessző: a szőlővessző alsó rügyénél levő hajtás, csap. (Talán a férfi nemi szervek analógiájára keletkezett kép.)

mórabóra: gömbölyű szemű szilvafajta: mirabella. (Ismét egy a szokásos hangváltozások alapján levezethetetlen alakváltozat.)

Talán felét sem soroltuk fel a 608. oldalon található érdekességeknek. Tegyük hozzá: ugyanitt, a *molnár* címszó alatt olvashatjuk a következő népi bölcsességeket, szólásokat: *Jóu dóuga van, mint a móunár tyukjának*: van mit ennie, innia. *Ojan éhes, mint a móunár tyúkjá*: egyáltalán nem éhes... *Móunár gongya a kűvágás*: (tudniillik a malomkö élesebbé tétele): mindenki törődjön a maga dolgával!

Még egy adalékot a népnyelv gazdagságára. A *fű* köznyelvi jelentésében nem tárgya a szótárnak, de gyógynövény értelemben igen. Az ide tartozó szólások, közmondások után felsorolja a *-fű* utótagú címszókat, amelyek többsége gyógynövény. Szinte hihetelen: ezek száma meghaladja a negyvenet! Például: *altatófű* (= nadragulya! Kérdés: használták-e altatásra vagy tréfából, tapintatból nevezték így?), *ásófű*, *bárányfejűfű*, *bolhafű*, *csikorgófű*, *dicsőségfű* (orvosi veronika), *egyiptomifű* (kamillavirág!), *fűfű*, *gombfű*, *harmattartófű*, *inségfű*, *kásafű*, *királyfű*, *korpaűfű*, *krisztusvérefű*, *medveűfű*, *méhűfű*, *mételyűfű*, *pogácsafű*, *pokolvarűfű*, *prüsszentőűfű*, *rókafarkűfű*, *rucatalpűfű*, *teaűfű*, *tejesűfű*, *türöműfű* stb.: csak ezek alapján meg lehetne írni a népi gyógyászatról egy terjedelmes dolgozatot.

És persze az is egyfajta gazdagság, amikor a kismesterségek köréből ilyen szavakat találunk: *ablézol*, *abnémer*, *abonál*, *abonens*, *abslusz*, *absteholó*, *abzec* stb. (mind a 22. oldalon).

A civis szótár hagyománymentő, hagyományörző kincseshányója a debreceni népnyelvnek. Kár, hogy a nyomtatás minősége nem mindenütt kifogástalan: a fakó nyomás helyenként az olvashatóságot is nehezíti. Méltatlanul alacsonynak tűnik a 400-as példányszám is. A kötet a magyar dialektológia hiánypótló nagy nyeresége.

Sebestyén Árpád